

VARÓNÉ TOMORI VIOLA

A KORSZERŰ TÁRSADALOMLÉLEKTAN KIBONTAKOZÁSA

Berlin tudományegyetemét, amely ma Alexander von Humboldt nevét viseli, a második világháború előtt még Kaiser Wilhelm-Universitätnek hívták. A nagy humanista Humboldt nevét akkor még csak egy másik tudományos intézmény, az Alexander von Humboldt-Stiftung őrizte Berlinben. Ez az alapítvány akkor is, akárcsak ma, sok külföldi ifjúnak tette lehetővé — a világ minden tájáról —, hogy különböző német kutatóintézetekben folytathassa tanulmányait. Érdekes kis tarka színfolt volt ez a nemzetközi társaság a fasizálódó Németországban. Sokuknak színes volt a bőre is — kínaiaknak, indiaiaknak —, a fehérbőrűek közt is nem egy olyan akadt (például lengyel), akinek csak a nemzetközi ösztöndíj nyújtott védelmet, mert mint „bennszülött“ be sem léphetett volna az egyetemre. A katedrákon ülő német tudósokat eleinte még védte nemzetközi tekintélyük.

1936 őszén azonban az egyre gyakoribb drámák egyik apró epizódja játszódott le a berlini egyetem halljában, a nagy fekete hirdetőtábla előtt. Ösztöndíjasok keresgéltek az őket idevonzó nagy neveket, s bizony a hihetetlen megtörtént: több név alatt az előadás címe helyett ez állt: „Aus politischen Gründen liest er nicht“ (Politikai okokból nem ad elő). Ez a megdöbbentő szöveg állott az egyik legtekintélyesebb német lélektani iskola (Ganzheitspsychologie) képviselőinek (Wertheimer, Koffka, Köhler és Lewin) neve alatt is. Mint fiatal doktorkisasszony ácsorogtam a hirdetőtábla előtt, és döbbenet olvastam a sorokat. Én is a Humboldt-Stiftung ösztöndíjasa voltam.

A lélektani irányzatok harcát a politika csak megkavarta. Míg Lewinék kis seregét elsodorta, addig Janschék képzeletjátékbeli tünetekkel operáló csoportja a dezintegrált és integrált típus szembeállításával a német öntudat szolgálatában felvirult. Volt azonban olyan tudományág, melynek fejlődését döntően befolyásolta ez a politika. Ilyen volt a *szociálpszichológia*. A fasiszta Berlinben elnémitott Kurt Lewin Amerikába menekült, s ott éledt fel a visszametszett tó fiatal hajtása: a *csoportlélektan*.

A szociálpszichológia kettős eredete

A társadalomlélektan egyrészt a tudományok szakosodásának szülötte, másrészt a tudományok integrálódásáé. Ha akarom, szakpszichológia, ha akarom hibrid-tudomány a szociológia és a lélektan határmezsgyéjén. Nevét is sokféleképpen jegyezték be a tudományok anyakönyvébe aszerint, hogy honnan és mikor jött az indíték. Egyelőre szociálpszichológiáról beszélünk, mert a szociológia és a pszichológia kétségkívül szülőtársai.

Foglalkozunk először szaklélektani jellegével s jelentkezését fogadjuk el mint örvendetes tény a lélektan egy újabb ágaként. Örvendetes ez azért, mert a civilizáció divatos fokmérőinek tarka sokaságában (mint szappan-, majd műanyagfogyasztás, kulturált csomagolás, a gyermekek izléses öltöztetése, az öregekkel való bánásmód) egyre inkább emlegetik mértékadó tényként, hogy egy társadalom hány, sőt újabban hányféle pszichológust alkalmaz.

Az egyénen túlmutató lélektan rövid múltjában talán a néplélektan volt az első jelentős forma. Wundt 1912-ben megjelent *Völkerpsychologie* című hatalmas munkájához fűzhetjük születése dátumát, bár a mű fogantatása Herbarton keresztül egészen Kantig nyúlik vissza, és Wundt maga is csak évtizedek során jutott el az összefoglalásig. A franciáknál Lévy-Bruhl *L'âme primitive*, az angoloknál Frazer *The Golden Bough* című hatalmas munkája hirdeti a néplélektan tavaszát. Mindannyian az ősit, a lelki alapot keresik a társadalmi jelenségek, intézmények, szokások, hiedelmek, szellemi és tárgyi alkotások mélyén, s kísérletezésükhöz egyaránt a néprajz szolgáltatja anyagot használják fel, elsősorban a primitív népek kultúrájának feltárással és magyarázatával. Ez a néprajztól ihletett néplélektani irány bontakozik tovább Hellpach, Thurnwald, Mühlmann, Frobenius és Malinovszky munkásságában, akik közül Thurnwald a kollektív kultúrákban is hangsúlyozza már az egyén, a személyiség jelentőségét, Malinovszky pedig a funkcionális elméletének kidolgozásával a modern szociológia felé ver hidat. Gustave Le Bon iskolája *tömegpszichológia* néven foglalkozik az egyénen túlmutató társaslélektani kapcsolatokkal, s ehhez a tömegeket lebecsülő szellemtörténeti irányhoz sorolható José Ortega y Gasset munkája is: *A tömegek lázadása*.

Freudot is érdekli a társadalmi jelenségek lélektani magyarázata, de ő a néplélektani iskolával szemben nem a néprajzi anyag segítségével boncolgatja a mélylélektan jelenségeit, hanem fordítva, az ösztönelmélet segítségével magyarázza a néprajzi jelenségeket (*Totem és tabu*). Amerikában az egyre több ösztönt leltározó elméletek jegyében McDougall veti meg az új iskola alapját, az már szociális lélektanról beszél. A freudizmus, mint tudjuk, az USA-ban valóságos reneszánszát éli, számos változatát ismerjük. A megreformált freudizmus legnépszerűbb képviselője, Fromm, éppen a társadalmi környezet jelentőségét emeli ki. Lélektanból és szociológiából egész szeretet-elméletet ötvözött a modern ember megváltására egy általa elképzelt szocializmus alapján.

A néplélektantól a szociálpszichológiáig vivő úton a tömeglélektan mellett még a közösséglélektan, környezetkutatás, fejlődéslélektan, neveléslélektan számos névadóját emelhetnők ki, akik a különböző kanyarokban egy-egy jelentős szakaszon irányították a fejlődést. Nem célunk a nevek halmozása, csupán néhány kiragadott példával igyekeztünk felvázolni azt a folyamatot, mely több irányból elindulva egyre szélesebben mérte fel a szociális környezet hatását az egyén alakulására.

A szociálpszichológia másik szülőtársának, a szociológiának a történelmi útját, hazai előzményeit, ideiglenes eltűnését és szerencsés újrjelentkezését a *Korunk* hasábjain már többen ismertették (Miron Constantinescu, Roth Endre, Achim Mihu, Gáll Ernő, Jordáky Lajos), így elég csupán annyit kiemelni, ami közvetlen célunkhoz szükséges. Míg a marxista társadalomtudomány a makrostruktúrákkal foglalkozva nem mondott le a társadalom egészének aspektusáról, s átfogó elméletet alkotott, addig a polgári szociológiák figyelme a mikrostruktúrák vizsgálatára terelődött: a társadalom csoportképződményeit bontják mikro-alaku-

latokra. Így keresik a funkcionális alapstruktúrákat, melyek legtöbbször, de nem mindig, formálisak is (formalizáltak). A közben használt új fogalmak, mint *struktúra, rendszer, funkció, szervezet, csoport*, tisztázásával szakértekezletek foglalkoztak, de a fogalmak még ma is bonyolódnak-keverednek.

Ha a modern polgári szociológia a konkrét társadalmi valósághoz fordul, azt „in vitro”, a csoport segítségével teszi. Ezt a folyamatot szépen és részletesen elemzi Achim Miha *Sociologia americană* (București, 1970) és Kulcsár Kálmán *Az ember és társadalmi környezete* (Budapest, 1969) című könyvében. A konkrét viszonyok, praktikus céllal vizsgált kisebb társadalmi egységek szolgálatában szakszociológiai alakulnak mint egyenes folyományai a század elején megindult, hasznossági szempontokat követő amerikai szociológiának. Míg a marxista társadalomtudomány elsősorban ellenzéki volt, sőt a mellette kialakuló polgári radikalizmus szülte európai szociológia is a hatalom ellenére, sőt gyakran ellene fejlődött ki, addig az Egyesült Államokban a töke, a hadsereg intézményei éppen a hatalom támogatására hívtak létre hasznossági célú vizsgálatokat.

Délkelet-Európában a két világháború közt elsősorban a leíró ág, a megismerést szolgáló *szociográfia* virágzott fel: román vonatkozásban monografikus igénynyel (Gusti-féle iskola), magyar vonatkozásban tekintélyes részben irodalmi jelleggel (népi írók). Az ifjúsági elit lelkesen kapcsolódott bele ebbe a feltáró, tájékozódó munkába, elsősorban terepmunkával. Az első világháborút követő munka tehát román és magyar viszonylatban egyaránt elsősorban „in vivo” történt. Utána jött a nagy történelmi fordulat, mely kibontakozásában tévedésekhez is vezetett. A dogmatizmus „polgári áltudomány”-nak bélyegezte a szociológiát, amely évekre eltűnt a szociográfiával együtt. Ma már az egyre szaporodó szakirodalom jelzi, hogy a szociológia ismét a felszínre tört, közben azonban újabb tapasztalatokat, hatásokat oldott magába úgy, hogy új ízekkel, igényekkel jelentkezhetett. A román szociológia megújulásáról Miron Constantinescu, Henri H. Stahl, Ovidiu Bădina, Traian Herseni, Achim Miha, Ion Aluș és mások munkássága ad tudományos képet. Az új magyar nyelvű irodalom is kitermelt néhány olyan szakembert, akik elméleti, de nemegyszer gyakorlati kérdésekben is merészen foglalkoznak állást (Heller Ágnes, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Kulcsár Kálmán). Az új szintér a sokat vitatott, de többé semmiképpen sem mellőzhető kiscsoport-kutatás.

Új szintér: a kiscsoport

Ezen a nyomon kanyarodunk vissza a pszichológiához. A csoport közvetít az egyén és a társadalom között. (A csoport megjelölést itt nem statisztikai fogalomként használjuk, hanem mint a közvetlen kapcsolatban élő emberek kisméretű, 2, 5, 10... 20 egyénből álló alakulatait, akár hivatalosak, szervezettek, akár spontánok, természetesekek azok.) Ebben a mikrostruktúrában fokozottan érvényesülnek a pszichés tényezők, s ennek megfelelően a szociológia elismerte a lélektan fontosságát. Sőt: általánosabban elismert tényné vált a mai szociológiában a pszichikum jelentősége.

Tankönyv-jellegű összefoglaló román nyelven Mihai Ralea és Traian Herseni *Introducere în psihologia socială* (București, 1966) című munkája, amely alapos történelmi tájékoztatást nyújt a szociológia és lélektan előzményeiről. Ezek eleinte a filozófiában, majd ennek évezredes szorításából kiszabadulva, fiatal tudományokként ütköztek egyre többször olyan kérdésekbe, melyek csak az emberek közti, egyéneken túlmutató jelenségként foghatók fel. Az egyéneken túli és

mégis egyénhez kötött jelenségek értelmezésében természetesen sok ellentétes álláspont alakult ki. A szerzők bőségesen mérlegelik és értékelik ezeket a különbségeket, bár ezen túl kevés a tényleges szociálpszichológiai anyag bemutatása. Lényeg az, hogy szociológia és pszichológia végül is egyaránt felismerték egymásra utaltságukat.

A személyiség kialakulásában a belső érés és a külső hatás találkozása játssza a főszerepet. Külső hatás: a fizikai, biológiai és szociális környezet. Ezek között döntő szerepe a társadalmi környezetnek van, ebbe beleépülve fejti ki az egyén visszahatását a környezetre, mellyel állandó a kölcsönössége. Ennek a kölcsönhatásnak az eredménye a passzív beilleszkedést jelentő globális szemlélettől a differenciálódáson át egyre aktívabbá váló — alakító — visszahatás a környezetre, majd a fejlesztve fejlődő személyiség magasabb fokú szemléleti integrálódása, tudatos beleilleszkedése az őt is magába foglaló, tervszerűsített természetbe. Körülbelül eddig jutott a szociálpszichológia a két világháború között, amíg „in vivo” kutatta a jelenségeket (román és magyar viszonylatban elsősorban a parasztság körében végzett terepmunka során). Az önálló társadalomlélektani kutatások körülbelül harminc évvel ezelőtt itt zárultak. Mára azonban a román szellemi életben új szerephez jutott a román származású Jacob L. Moreno amerikai tudós csoportszociológiája (lásd Achim Mihun munkásságát), s a magyar könyvpiacra is megjelent első önálló társadalomlélektani kötet címében jelzi az új idők új témáit: *Csoportlélektan*. Szerkesztője Pataki Ferenc, aki a Gondolat Könyvkiadó gondozásában 20 szemelvényt válogatott össze a kiscsoport-kutatás mai leglényegesebb eredményeiből. A szemelvények közül egynek a szerzője magyar: Mérei Ferenc. Egyébként az ő — főként pedagógiai jellegű — tanulmányai alkotják az összekötő hidat a második világháborúval lezárt fejlődési periódus és a megújult, kiscsoport-kutatás formájában feléledt szociálpszichológia között.

A román nyelvű szakirodalomban a kiscsoport-kutatásból Moreno tanai tükröződnek elsősorban. A szociometria ismertetése természetesen a marxista kritika szellemében történik, s elsősorban Achim Mihunak köszönhető, aki 1967-ben egy kritikai esszében külön kötetet szentel a témának. Ugyancsak Mihun tollából jelent meg a második önálló kötet a kiscsoport-kutatásról egy 11 hónapos amerikai kutatás eredményeként, a már említett *Sociologia americană*. A szociológus Mihun sokat és kompetensen foglalkozik lélektani szempontokkal, így Moreno fejlődésének értékelésekor kiemeli a bécsi pszichoanalitikus iskola, majd a polgári pszichológiai iskolák hatását a szociomatrixok mesterének fejlődésében. Ez szükségképpen van így, mert bár Moreno a szociológia felől jutott el a csoportkutatáshoz, sőt a kiscsoportok tanulmányozásához, azokat főként pszichikus jellegűnek tekinti, s elsősorban az érzelmi struktúra feltárását tartja döntően fontosnak. Erre dolgozta ki külön sajátos módszerét, a szociometriát, de ezen túlmenően egész elméletet épített fel népszerűvé vált kísérleteinek érvényesítésére. Pataki Ferenc a magyar nyelvű antológiába Morenótól éppen egy olyan szemelvényt vett át, melyben — hogy úgy mondjuk — egyenes adásban ismerhetjük meg Moreno elképzeléseit erről az átfogó elméletéről.

A nyugati szakirodalmat főként a módszertan és a mérési eredmények mennyiségi értékelhetőségének, a matematizálásnak a kérdése foglalkoztatja nagyszámú empirikus anyag közlése mellett. Sokszor a módszertan túlteng az empiria rovására, s a matematika fetisizálásának a veszélye fenyeget. Egy kötetnyi szemelvényt gyűjtött össze ebből Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa *A szociológiai felvétel módszerei* címen, 1968-ban. Itt már egészséges kritikai hang is vegyül

éppen a legkiválóbb szakemberek véleményébe. Az amerikai A. Kaplan így ír a matematikai modellek ismertetése közben: „Okvetlenül kellő hangsúlyt kell helyezni az empirikus anyagra, hogy korlátok közé lehessen szorítani azt a forma iránti racionalista érdeklődést, amely elkerülhetetlenül együtt jár a modellszerkesztéssel... az emberi viselkedéssel foglalkozó tudósnak többet kellene törődnie a tárgyával és kevesebbet azzal, hogy tudomány-e, amit művel.“ A szovjet P. P. Maszlov ugyanígy vélekedik, amikor ezt mondja: „Matematikát alkalmazni a matematika kedvéért vagy a »presztizs« kedvéért — a szovjet kutató számára járhatatlan út.“ A fogalmak tisztázása is tekintélyes irodalmat igényel. Sok a természettudományok területéről átvett fogalom, mint például: *társadalmi atom*, *kulturális atom*, *szociális gravitáció*.

Lewin és Moreno lélektani irányzata

A pszichológia felől közeledve Kurt Lewin a kiscsoport-kutatás megalapozója. Sorsa rokon korának más tudósaiéval, akik a fasizmus üldözése elől Amerikába emigráltak. Már Berlinben a motiváció kérdése foglalkoztatta, s a maga sorsában is tapasztalt szociális impulzust nyomon követve jutott el a kiscsoport-kutatáshoz. Nála is mintegy a nagy társadalommozgató erők mikroszkopikus metszeteként szerepelnek a csoportok; ezek mikrovilágában keresi a mindannyiunk sorsát megszabó emberi indulatok, agressziók, építő és romboló erők keletkezésének, örvénylésének bonyolult törvényeit. Hasonlóan kora természettudósaihoz, a végső egységek, mikrostruktúrák boncolgatásában reméli megtalálni a dolgok végső magyarázatát. Akár csak Moreno, még szakkifejezéseit is a modern fizikától kölcsönzi, felállítva a lélektanban a mező-elméletet. A pszichikus mező (lelki erőter), melyben minden ember él, egy közvetlen subjektív életterre (life space) s egy viselkedési mezőre (behavioral world) tagozódik, s ezekben játssza mindenki a maga szerepét a csoportdinamika törvényei szerint.

Érdemes itt egy pillanatra elgondolkozni azon, hogy az orvostudomány volt az első, amely a hatalmas emberi test számos baját már a XIX. században a mikroszkóp alatti kutatások segítségével próbálta megoldani. A XX. században a fizikusok, kémikusok az anyagszerkezet boncolgatásával, a biológusok a sejt kutatás széles körű kiépítésével szintén egyre inkább a mikrovilágok felé fordulnak, s laboratóriumi körülmények közt vizsgálják az élet titkait.

Moreno szociometriája az emberek közti érzelmi viszonyok mérésének módszere. Lewin mező-elmélete pedig az emberi viselkedést mint irányított cselekvést a társadalmi atmoszférában létrejövő érzelmi kifejeződésként boncolja. A szociológus és pszichológus Moreno és Kurt Lewin nyomdokán tanítványként vagy vitapartnerként, nagyon sok kiváló kutató fejlesztette tovább a csoportlélektant. Eleinte csak a kapitalista országokban virult egyre jobban az új formát öltő szociálpszichológia, melynek jellemzésére a bőséges bibliográfiát még kivonatossan sem tudjuk közölni, de megemlítjük, hogy a klasszikus lélektani folyóiratokon kívül a 40-es években megjelentek már a speciális folyóiratok és időszakos kiadványsorozatok is, mint amilyen a *Journal of Social Psychology*, *Sociometry*, *Human Relations*, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, *Journal of Personality and Social Psychology*, *The Journal of the American Association for Social Psychiatry*, *Revue de Psychologie des Peuples*. A szakirodalom rohamos gyarapodására jellemző, hogy 1960 óta tízszeresére nőtt a kiadványok száma, s ma körülbelül évi 200 mű foglalkozik korszerű szociálpszichológiával. Ezek között sok a vitatható elmélet, számos kérdést vitatnak is. Megindult a vita, a dialógus a polgári és a marxista szociál-

pszichológia között, Jénában pedig 1964-ben már marxista szociálpszichológiai kongresszust tartottak, s ma a Szovjetunióban külön szociálpszichológiai laboratórium működik.

E fiatal tudományág erőteljes kibontakozása természetesen sok tisztázatlan fogalmat hoz felszínre. A fogalmak használata sem mindig egyértelmű, de a fejlődés zavarainak tisztázására sokan törekszenek. Csak az Egyesült Államokban évente átlag két tankönyv jelenik meg ebben a tárgykörben, s az Amerikából hazájába visszatért Hofstätter német professzor tankönyve (*Einführung in die Sozialpsychologie*) már hatodik kiadását érte meg 1960 óta. Ebben a hazatelepedett professzor a csoportkutatás eredményeit is felhasználva igyekszik a legfontosabb kérdéseket összefoglalni. A socialista tábor két kiváló szociálpszichológusának, Hans Hiebsch és Manfred Vorwerk német tudósoknak a könyve magyar fordításban is megjelent 1967-ben *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába* címen.

Hogy Moreno és Lewin irányzata mennyire járul hozzá a súlyos bajokkal küszködő társadalom „megváltásához“, arról sokat lehetne vitatkozni. A marxista társadalomtudomány határozottan kétségbe vonja. De hogy e spekuláció jegyében figyelemre méltó gyakorlati kutatások folynak, s ezek tanulsága nemegyszer megdöbbentő, ennek szemléltetésére idézünk néhány jellemző kísérletet.

Elsőnek Mérei Ferenc kísérletét ismertetjük, annál is inkább, mert olyan kérdést vizsgál, melynek a második világháború adott szomorú aktualitást. A szerző lényegében már 1947-ben kidolgozta a témát; kísérlete azért is jelentős, mert nemcsak szinte elsőként alkalmazza Lewin módszerét, hanem tökéletesíti is. A már említett *Csoportlélektan* című kötet számára újrafogalmazott változat címe: *Az együttes élmény*. Szerzőnk így jelöli meg a feladatot: „A szociálpszichológiának is felennie kellett arra a kérdésre, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a XX. század derekán embermészárszéket állítottak fel Európa közepén.“ Egy zsarnok vagy a tömegben lappangó törekvések voltak-e a felelősek? „Más szóval: mi erősebb, a vezető vagy a csoport?“ A kísérlet kiscsoportokban, mégpedig úgynevezett *informális csoportokban*, vagyis a legalacsonyabb szintű társas-alakzatokban történt. Négytől tizenegy éves korú, összesen 240 óvodás és iskolás gyermek volt az eleven anyag. Szakképzett kísérletezők mesterségesen teremtett „természetes“ körülmények közt a megfigyelés és az egymást ketten-hárman ellenőrző regisztrálás eszközeivel, az ún. *aktometria* módszerét alkalmazták, melynek bonyolult jelrendszerében 20 szempont alapján csoportosítva és értékelve, 140-féle egységet különböztettek meg. A hónapokig tartó kísérlet első, megfigyelési szakaszában kiválasztották egyrészt az átlagos szociális penetranciájú gyermekeket és külön a hangadókat, vezetőket. Az elsőkből a kísérlet második szakaszában 3—6 tagú csoportokat alkottak, akiket tervszerűen a megszabott csoportokban foglalkoztattak, hogy kialakulhassanak az egyes csoportok spontán szerveződésai, saját tradíciói, játékszabályok, csoport-zsargon és így tovább. Tehát az összetartozás, csoporttá alakulás folyamatát tették lehetővé. A harmadik szakaszban ezeket az egybekovácsolódott csoportokba egy-egy erőlyes új vezető egyéniséget helyeztek, és megfigyelték, melyik hatás lesz erősebb: a csoporté vagy a „vezető“-é.

Az eredmény néhány jellemző megállapítását idézzük: „A kísérletek túlnyomó többségében a vezető, bár átvenni kényszerült a csoportszokásokat, így gyöngébbnek bizonyult, mégis érvényesítette vezetői képességét... *A hagyományokkal rendelkező csoportban* a vezető a társashatások szempontjából a csoportnál gyengébb, jóllehet a csoport bármely tagjánál erősebb... A csoportban megnövekszik az

egyén hatékonysága: a közösség ereje a közösség tagjait is erősíti.“ Pedagógusnak és politikusnak egyaránt erőt ad ez az eredmény a mindennapok fáradtságos és néha szinte láthatatlan munkájához.

Másodiknak egy amerikai szerző olyan kísérletét említjük, amelyet felnőtteknél végeztek, és módszere is a másik típusú kutatásnak, a Moreno-féle szociometriának egyik változata. Itt tehát nem a közvetlenül megfigyelt cselekvések (akciók) mérése, értékelése, hanem az egyének nyilatkozatai alapján mért szubjektív vonzódások adják a kísérlet anyagát. I. M. Jackson a csoportkutatásnak abból az általánossá vált eredményéből indul ki, hogy „a viselkedés egyik legfontosabb meghatározója a valamely csoporthoz vagy szervezethez való tartozás vonzóereje“. A kísérlet alanyai egy gyermekjóléti intézmény alkalmazottai voltak, hetvenkét fő, 21 és 63 év között, nők, férfiak vegyesen, közöttük negyvenhat szakember és huszonhat segédszemélyzet. A társadalomnak ebben az intézményes, formális szervezetében alcsoportokat létesítettek, s a több hónapos kísérlet során a csoportok tagjaitól kitöltött kérdőívek alapján kapott válaszokat használták fel. A kérdések zöme a személyi érintkezés gyakoriságára és a személyek egymás közti értékelésére vonatkozott. A kísérlet jó példa a modellálás és a matematikai apparátus jelentőségére is. Különböző munkahipotézisre készített, pontosan számított táblázatok alapján mondja ki a szerző, hogy „a korrelációk a vonatkozási csoportfolyamatok meghatározott modellje mellett szólnak. Ebben a modellben a presztízs-struktúra az értékelő jelek rendszerét hozza létre, amely a tagokhoz személyek közti közlések útján jut el, és befolyásolja összetartozási érzésüket“. Megjegyezzük, hogy vonatkozási csoporton azt a csoportot értik, amelyhez a legerősebb szubjektív hovatartozás ereje köti az élet különböző csoportjaihoz tartozó embert.

A kísérlet tanulságai: „A vonatkozási csoportfolyamatok erősebbek a kis munkacsoportokban, mint a szervezetben... a rendszer tagjai közötti kölcsönhatás többféle funkciót tölt be... Ha valamely rendszer tagjai között elégséges az érintkezés, folyamatossá visszacsatolásos mechanizmusok működnek... Tájékoztatja az egyéneket a többiek elvárásainak és értékítéleteinek társadalmi realitásáról: erősíti a jóváhagyott viselkedést és kiküszöböli a helytelenített viselkedést, ezzel egyben pedig vonzza vagy taszítja az illetőket.“

Ez a kísérlet már átvezet a modern társadalom egy másik jelentős kérdése, a *kommunikáció* fontosságához. A kötetben több tanulmány is foglalkozik ezzel a kérdéssel, s mindegyik egyben több kísérletező csoport eredményeit öleli fel. Mindegyik idevágó lélektani kísérlet fő kérdése, hogy az emberek közt kialakítható kommunikációs konfigurációk közül melyik a legelőnyösebb, és az így különböző utakat követő információ-áramlások milyen hatással vannak a tagokra. Szerencsére már ott tartunk, hogy nemcsak a csoport teljesítményét vizsgálják, mint ahogy ez volt egy ideig az ún. „mérnök-pszichológia“ központi kérdése, hanem az egyének elégedettségét, felelősségvállalását és más, magatartás-alakító tényezőket is.

Az egyéni és csoportteljesítmények összevetésén túl nagyban bonyolítja az értékelést, ha a sajátosan pszichikai humán-tényezőket keresik. Csak az eredményekből idézünk néhány nagyon érdekeset: az egyik szélsőségekben leghamarabb kialakul a vezető köré csoportosuló szilárd szervezet, kevés hibát követnek el, gyorsan, jól dolgoznak, de tagjai egyre inkább elkedvetlenednek. A skémában elfoglalt hely befolyásolja a tagok viselkedését, a centralitás és a függetlenség különböző fokai a vezető és a konformista magatartás jellemző habitusát sugallják. Ehhez járul a kedélyhullámmás a munka során, és végül még egy fontos jelenség: bizo-

nyos helyzetekben lehetővé válik egyes, a tagoktól jövő ötletek elfojtása s ezzel nemcsak a teljesítmény újszerű fejlesztésének akadályozása, hanem nagyfokú demoralizálás is.

A csoport-nyomás felmérése

Más, ismertebb csoport-kísérletekből tudjuk, milyen megdöbbentő hatással van a csoporttagok ítélőképességére a közösség nyomása, az ún. *csoport-nyomás*, vagy milyen érdekesen változik a csoporttagok viselkedése a vezetés különböző (demokratikus, diktatórikus) formái közt, vagy a teljesen anarchikusan működő alakulatokban. Mindezekben a kísérletekben nagy szerepet játszik az idő. Hosszasan folytatott megfigyelések, ismétlések során néha lényegesen változik a kezdetben látványos eredmény. Különösen, ami a tagok lelkiállapotának alakulását, az apró hatások idővel bekövetkező telítettségét, a magatartások átváltását illeti. Az időfaktor azonban kegyetlen, jó vele ügyesen gazdálkodni, s az elméleti munka mellett idejében megkezdeni a gyakorlati kísérletezést is. A csoportlélektanban olyan eredményeket kaphatunk, melyeknek radikális hatásuk lehet.

Jól felismerték ezt a szovjet pszichológusok, akik például Kuzmin vezetésével a Szovjetunió Szociálpszichológiai Laboratóriumában a munkakollektívák eredményességét vizsgálják, s ezeken belül a tagok kapcsolatának hatását a kollektívák teljesítményére. Egyén és csoport kölcsönhatásáról számol be Gorbov, az 1966-os nemzetközi pszichológiai kongresszus egyik előadója. Szerinte a versenyszellem keltette kényszerítettség tényének még az emocionális vegetatív szférába való behatolását is kimutatták, s a szerző szavait idézve: „Az eredmények feljogosítanak arra, hogy... analógiákat dolgozzunk ki egy csoport tagjainak tevékenysége és egy egységes organizmus funkcionális rendszere között.”

A modern kor emberének sokféle neurózisa éppen a különböző csoportokban elfoglalt helyzetéből fakad, de a tudományos és technikai fejlődés óriási tempója is hangsúlyozza a nemzetközi kommunikáció korában az információszerzés jelentőségét. Az informálódási lehetőségeket különböző fokon élvező kutatóknak nemcsak objektív eredménye, hanem legszubbjektívebb személyi fejlődése is nagyban függ éppen csoporttagságuk jellegétől. Egyetlen állam sem mondhat le arról az előnyről, amit a tudomány forradalmának korában a jól szervezett kommunikáció s ennek következtében kutatóinak egészséges egyéni fejlődése biztosíthat. Hogy ennek útjait a tudományos kutatásokra legtöbbet áldozó államok milyen szellemes kísérletekkel tapogatták, nehéz volna egy ilyen rövid ismertetésben bemutatni. Ezek a kísérletek ma már többnyire a teszt-módszer, a szociometria, aktometria és a technika igen bonyolult kombinációi, az eredmények feldolgozása pedig modern matematikai tudást igényel. Az iparilag fejlett és főként fiatalos lendülettel fejlődő államok, mint a két Németország és Japán, szellemesnél szellemesebb kísérletekkel kapcsolódnak bele ebbe a versenybe. Csupán egyfajta útkeresést mutatunk be röviden a szovjet kutatások közül. Itt tudvalevően a területileg is szétszórt s a kutatás ágai szerint is sokféle kutatócsoport tagjainak kiválasztása fontos feladat. Természetes tehát, hogy kialakult egy tendencia: a mennyiségek nyelvére fordítani le a személyiség minőségi jegyeit.

Erről a többágú kísérletezésről számol be egy háromtagú szovjet kutatócsoport (Supkin, Karpov és Kocsetkov) tanulmánya, mely egyúttal érdekesen hasonlítja össze az egyénnek önmagáról és a csoportnak az egyénről alkotott véleményét. A kísérlet alanyai magas képzettségű kutatók, egy Szibériában dolgozó tudományos kollektíva tagjai, s így talán nem meglepő, hogy az önértékelések görbéje általában

követi a kollektív értékelések görbáját, és hogy a közösség eléggé híven értékeli önmagát. Mindezt mennyiségi rendszerrel sikerült kimutatni. Ugyancsak Supkinék tanulmányából idézhetjük: „Az elemzés ezenkívül azt mutatja: a számokban kifejezett értéktételek felhasználhatók arra, hogy megvizsgáljuk a közösségnek a vezetőről, a kollégáról, az alárendeltről kialakított véleményét...“, továbbá, hogy „megbízható információhoz juttató módszerek kidolgozása a társadalmi jelenségek vizsgálata során azért olyan fontos, mert itt az objektív tényezők mellett óriási szerepe van a szubjektivitásnak is. Ez a sajátos körülmény természetesen nem zárja ki a mennyiségi módszerek alkalmazásának lehetőségét, hanem éppen azt követeli, hogy a kutatásban szorosan együttműködjenek egymással a szociológusok, a pszichológusok és a matematikusok“.

Paradox helyzet, hogy míg a szociológiában a lélektani szempont érvényesülését éppen a kiscsoportokban oly jelentős érzelmi tényező sürgette, és ezzel a társadalmi jelenségekben a sajátos humán tényezőnek szubjektív igényei nyomait kaptak, addig a lélektanban éppen fordítva, a tényszerűség — kísérlet és matematikai apparátus — jelzi a fejlődés irányát. Így helyes ez, mert ha valahol, úgy a szociális környezetben valóban bőven vannak ellentmondások, s ezekkel csak akkor tudunk megküzdeni, ha félreteszünk minden tudományos előítéletet, kizárólagosságot és tabut.

A marxista lélektan esélyei

Valószínű, hogy a csoportlélektan a maga sajátos módszerét a természetes kísérletezés egészen új formáiban fogja megtalálni. Ez a módszer még nem született meg, s ez többek közt annak is következménye, hogy az emocionális tényező területén a lélektanban amúgy is meglepően kaotikus állapotok uralkodnak, és a többi területhez képest a szakirodalom viszonylag még mindig kevés. Hát még a szociálpszichológiában, ahol nemcsak az egyén nehezen objektíválható érzélemlivágáról, hanem a társakhoz való viszonyulás szövevényéről van szó. Egy egész *Korunk*-szám (1970. 5) foglalkozott azzal a kérdéssel, mekkora gond a modern embernek a bioszféra mai alakulása. Kívánatos volna, hogy kellő érdeklődéssel forduljunk a szocioszféra s benne a pszichés tényezők kutatása felé is.

A kérdés bonyolultsága miatt remélhetjük, hogy éppen a dialektikus gondolkodásban jártas marxista kutatóknak sok esélyük van ezen a területen. Jean Piaget, a jeles svájci gyermekpszichológus a moszkvai kongresszus megnyitó előadásában azt mondta: „Számos probléma azért kuszálódott össze, mert a kutatók eleve belebonyolódtak az egyén vagy társadalom alternatívájába, megfélekedtek a racionális perspektíváról, mely szerint csak kölcsönhatások vannak... mindez a környezettel olyan kölcsönhatásban történik, hogy a fenotípus a genotípusnak a válasza a környezet hatására.“ Kiegészíthetnők ezt a gondolatmenetet azzal a sajátosan csoportlélektani megfogalmazással, hogy ma már a személyiség kialakulásában is nem a gének vagy a környezethatás alternatíváját vitatjuk, hanem a gének és a szociális szerep összjátékát vizsgáljuk, ahol a *szociális szerep* kifejezésben a társadalmi értékelés meghatározó ereje jut kifejezésre.

Ha az 1892 óta rendezett pszichológiai kongresszusok dátumait nézzük, két fájdalmas úrt észlelhetünk a tizennyolc tagú sorozaton: a két világháború ütötte sebet. Az első 14 éves, a második 11 éves kiesést jelentett. Az utolsó kongresszusnak, az 1966-ban megrendezett moszkvainak többek közt két különös sajátsága volt. Ez volt az első, amelyet szocialista államban rendeztek meg, továbbá nagyon érezhető volt a társadalomtudományi szempont jelentkezése. Habár a *Csoportlélektan* című

kötet a szovjet klasszikusok közül Makarenkótól is átvett egy, a közösségről szóló fejezetet, a szocialista tábor tanulmányai döntő többségükben újkeletűek. Kívánatos volna, hogy ez az újkeletűség fiatalos lendületet is jelentsen. Így talán a fejlődő szociálpszichológia is segíthetne abban, hogy a megismerés mielőbb eredményesen járuljon hozzá az új ember kibontakozásához.

Hazai viszonylatban, mint már említettük, a szociológia terén tört meg a jég, de a pszichológia még mindig nem törleszti eléggé adósságát. Pedig Petru Pánzaru szerint: „... amikor hazánkban újraszületett és marxista alapokon fejlődik a szociológia és a szociálpszichológia, rendkívül fontosnak látszik a kettő közötti szoros együttműködés megteremtése.”

Különösen kevés nálunk az empiria. Nem szabad azonban a szociálpszichológiát még mai jelentkezési formájában sem teljesen azonosítani a csoportkutatással, illetve arra leszükeníteni. Az említett két német általános szociálpszichológiai könyv is, a csoportkutatás eredményeit felhasználva, olyan nagy emberi kérdések általános tárgyalását tartja elsősorban szem előtt, mint az egyén társadalmi értékelése, szerepe, társadalmi-kulturális determináltsága; társadalmi magátólértékdottségek (evidenciák), azok normatív jellege; a nyelv mint az ember társadalmiságának közege, a magatartás eszköze; a beállítottság (attitűd) mint a motívumnak a szociálpszichológiában funkcionális szempontból egyenértékű fogalma; az előítéletek makacs képződménye. Talán éppen az általános szociálpszichológiában mutatkozik meg a szocialista szemlélet óriási ereje, amint ez a két mű összevetéséből kitűnik. Éppen az egyén—társadalom kölcsönös viszonyának dialektikus felfogása, mely a marxizmusban gyökerezik, nyújt lehetőséget az említett szerzőknek, hogy a kiscsoport-kutatás módszeres eredményeit a makrostruktúrák kellő távlatából érvényesítsék. Hogy milyen fegyver lehet a jó szakember kezében a modern lélektan az az ága, arra példaképpen idézünk egy érdekes keletnémet kísérletet. M. Cranach 76 egyetemi hallgatóval próbálta ki az eredményes agitáció módozatait. Előzőleg minden személynek ki kellett alakítania magában egy véleményt a halálbüntetésről, de senki sem mondta meg nekik, hogy helyeslik-e a véleményüket, vagy nem. Ezután dolgot kellett írniuk az *ellentétes* vélemény érveiről, melyeket maguknak kellett gondolatban kikeresniük. Az írásbeli után 40 személy önként megváltoztatta eredeti álláspontját. Ha a keresett érveket szóban is elő kellett adni, további 10 véleménycsere után csak kevesen tartottak ki eredeti álláspontjuk mellett. M. Irle vezetésével több ilyen kísérletet végeztek, és sok tényezőt találtak, melyek bonyolítják a kívánt hatást. Az agitáció ereje nő az önálló cselekedtetés révén, de függ az eredeti beállítódottságnak valamely értékrendszerbe való beágyazottságától. Függ továbbá az agitáló személyétől, az agitáció módjától, eszközeitől s ezek együttesének mikéntjétől és mikorjától.

A marxista elemzés során a szerzők sikeresen boncolgatják az egyén társadalmi determináltságát, és rámutatnak, milyen fontos eszköz lesz a társadalom és egyén viszonyába közbeiktatott csoport. Mintegy műhelyévé válik azoknak a visszacsatolásoknak, melyek során a genetikusan első társadalom formálja az egyént. Természetesen nem szabad a csoportdinamika eredményeit túlságosan általánosítani és gépiesen kiterjeszteni a makrostruktúrára.

A csoportkutatásban még nem mondták ki az utolsó szót, de vitathatatlan azok érdeme, akik az elsőt kimondták. A vita folyik, és messze túlnőtt a két úttörő életművén. Hiszen Lewin csak élete utolsó évtizedében, jóformán a második világháború antifasiszta légkörében rakta le az alapokat, Moreno pedig szintén munkásságának későbbi szakaszában, már Amerikába települése után fordult teljes figyelemmel feléje. Talán a feszült légkörnek, a világviszonylatban kritikus fogé-

konyságnak köszönhető, hogy az első szót a kutatások robbanásszerű szaporodása követte. A felzaklatott emberi lelkek túlérzékenysége sokszoros erővel reagál azok szavára, akik a társadalmi nyomás, a kudarc, az agresszió fájó kérdéseit feszegetik, a nagy viharban a kicsoportok intim kötődéseire, a sodrásban is megtartó érzelmi kapcsolatokra, a bomló társadalomban a szubjektív vonzódások társadalmi cementjére irányítják a figyelmet.

Pedagógiai kicsengés

Végül, de nem utolsósorban, figyeljünk fel a kérdés egyre hangosabb pedagógiai kicsengésére. Kiadványsorozatok, pedagógiai körök, új utakat kereső tanítók, osztályfőnökök, iskolai pszichológusok munkanaplójában és szakmai beszélgetésében egyre többször merül fel az igény a korszerű szociálpszichológia igénybevételére. Mérei *Szociometria és csoportdinamikai kutatási módszerek* című, 1970-ben megjelent tanulmányából idézzük: „A szociálpszichológiai kutatások eredményei a gyakorlatban csak közvetve érvényesíthetők. A vizsgálatok feltárják az emberi csoportosulások bizonyos tendenciáit, a társas alakzatok csoportdinamikai jelenségeit. Ezeket az eredményeket továbbíthatjuk a pedagógusoknak, az üzemszervezőknek, a népművelőknek, az ifjúsági vezetőknek, általában mindazoknak, akik embereket irányítanak, hogy vezetési munkájukban legyenek tekintettel a társas léggör alakulására, az együttes élmény fokozott erejére a társas kapcsolatokban.“

Ez az alkalmazás s ez a távlat minél alaposabb és körültekintőbb ismeretszerzésre ösztönöz.

